صورت و حقیقت محمدی

خوانش عرفانی و تفسیری آیه إنّما أنا بشرٌ مثلکم

محمدرضا موحدی
عضو هیات علمی گروه ادبیات دانشگاه قم

آیه پایانی سوره «کهف»، یعنی عبارت «قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُکُمْ یوحَی إِلَیَّ»، از بنیادی‌ترین بیانات قرآنی درباره حقیقت وجودی پیامبر اکرم (ص) است. این آیه با جمع میان دو محور اساسی، یعنی بشریت پیامبر و ویژگی اختصاصی وحی، زمینه‌ای گسترده برای تأملات عرفانی، روایی، ادبی و کلامی فراهم آورده است. عارفان این آیه را از منظر «حقیقت محمدیه»، «مرآتیت پیامبر» و «تجلی اسماء الهی» تفسیر کرده‌اند و کوشیده‌اند میان ظاهر بشری پیامبر و باطن نورانی و قدسی او جمع کنند؛ در مقابل، مفسران روایی و ادبی بیشتر بر ابعاد تربیتی و اخلاقی آیه، ویژه اخلاص، ترک ریا و پرهیز از شرک خفی، تأکید کرده‌اند.

عرائس البیان اثر روزبهان بقلی

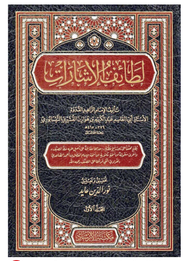

لطائف الاشارات اثر ابوالقاسم قشیری

دیدگاه عارفان درباره بشریت پیامبر

در تفاسیر عرفانی، بشریت پیامبر به معنای نقص یا فروکاستن مقام او نیست؛ بلکه صورت انسانی او ظرف ظهور حقیقتی متعالی و نمایزی است. روزبهان بقلی در «عرایس‌البیان» بر این باور است که خداوند پیامبر(ص) را به «انوار ربوبیت» آراسته و حقیقت وجودی او را «مرآة الحق» ساخته است. از این منظر، پیامبر در مقام ظاهر بشر است، اما در حقیقت، محل اشراق انوار الهی و مظهر صفات حق است. اعلام بشریت پیامبر برای آن است که مردم در برابر عظمت نورانی او دچار غلو نشوند و مقام بندگی او را با مقام الوهیت خلط نکنند (عرایس‌البیان، ذیل آیه). روزبهان همچنین «رجاء لقاءالله» را در گرو خالی‌شدن انسان از خود می‌داند؛ به‌گونه‌ای که انسان در عمل خویش سهمی برای غیر خدا قائل نباشد. در این نگاه، «بندگی» عبارت است از محو اراده عبد در اراده حق و همین معنا نقش بنیادین اخلاص را در سلوک روشن می‌کند.

ابوالقاسم قشیری در «لطائف الاشارات» میان «صورت» و «حقیقت» پیامبر تفکیک می‌کند. پیامبر از حیث صورت و طبیعت ظاهری مانند دیگر انسان‌هاست، اما حقیقت او به سبب اصطفای الهی، وحی، قرب و طهارت باطنی از دیگران ممتاز است. قشیری «رجاء لقاءالله» را نه صرفاً امید به بهشت، بلکه اشتیاق به مشاهده حق می‌داند و تحقق آن را وابسته به اخلاص کامل می‌شمارد. از دیدگاه او، «عارف به عمل خود نمی‌نگرد»؛ زیرا لذت‌بردن از عمل می‌تواند مشارکت نفس در عبادت و غیبت حق شرک خفی باشد (لطائف الاشارات، ذیل آیه).

رشیدالدین میبدی در «کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار» بیشتر بر جنبه اخلاقی آیه تأکید دارد. او با نقل حکایات متعدد، خطر ریا و خودنمایی را آشکار می‌کند و ریا را «کمترین شرک» می‌داند. یکی از تعابیر مهم او این است: «رضا بر عمل خود شرک است»؛ بدین معنا که اگر انسان هنگام عبادت به خویشتن و ارزش عمل خود توجه کند، نفس خویش را در عبادت با خدا شریک کرده است. از همین رو، عارف کسی است که عمل را ببیند و در همان لحظه آن را محو کند؛ زیرا بقای عمل در دل، می‌تواند نشانه بقای نفس باشد (کشف‌الاسرار، ذیل آیه). در «روح‌البیان» نیز آیه از سطح بیان صرف بشریت پیامبر فراتر می‌رود و به حقیقت انسان کامل و مظهر اسماء و صفات الهی اشاره می‌کند. پیامبر در صورت طبیعی با مردم مشترک است، اما حقیقت او در اتصال وحی و رسالت از مرتبه دیگر انسان‌ها فراتر می‌رود. در این منظر، پیامبر نمونه بی‌نقص از حیث بشریت برابرند؛ پیامبر، ولی، مؤمن و حتی کافر در اصل انسانیت مشترک‌اند، اما تفاوت آنان در ایمان، ولایت، نبوت، وحی و معرفت است. پیامبر در عالی‌ترین مرتبه این کمالات قرار دارد.

در نگاه «روح‌البیان»، «لقاءالله» نیز وصول به قرب معنوی و حضور باطنی است و با امید و عمل صالح حاصلانه تحقق می‌یابد. ذوالنون عمل صالح را عملی می‌داند که از ریا پاک باشد و ابوعبدالله قرشی آن را عملی می‌شمارد که نفس در آن نگریستنی نداشته باشد و جنگی فتوا نیز در آن دخالت نکند. در تأویلات نجمیه، ظاهر عمل صالح پیروی از سنت پیامبر و باطن آن «تبتل» و بریدن دل از غیر خداست. تعبیر شاعرانه‌ای که از مولانا در این باب می‌توان سراغ گرفت، این است:

مکرمن صورت عشق حقیقی / بدیدم خواب، کو را می‌پرستم
بیا ای عشق کاندر تن چو جانی / به اقبالت، ز حسن تن برستم
مرا گفتی بذر پرده دردم / مرا گفتی قدح بشکن، شکستم
مرا گفتی بثر از جمله یاران / بکندم از همه دل در تو بستم
مرا دل خسته کردی، جرمم این بود / که از مژگان خیالت را بخستم

شیخ اسماعیل حقی بروسوی، در تفسیر «روح‌البیان» ریا را «شرک اصغر» می‌نامد و تأکید می‌کند که عملی که برای جلب توجه مردم انجام شود، پذیرفته نیست. پیامبر(ص) نیز فرموده است: «خداوند عملی را که برای غیر او انجام شود قبول نمی‌کند.» از این منظر، آیه بر توحید خالص، اخلاص در عمل، تبتل، نفی ریا و شناخت حقیقت انسانی پیامبر به‌عنوان ولی میان بشر و شهود توحیدی دلالت دارد. در مجموع، تفاسیر عرفانی میان «صورت ظاهری» و «حقیقت باطنی» پیامبر تمایز می‌گذارند. بشریت در این نگاه نقص نیست، بلکه ظرف تجلی حقیقت محمدیه است؛ پیامبر «آینه جمال حق» است و وحی امتیاز اصلی اوست. عمل صالح نیز تنها با اخلاص معنا می‌یابد و غایت آن «لقاءالله» است.

کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار اثر رشیدالدین میبدی

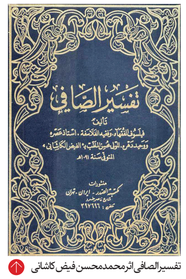

تفسیر الصافی اثر محمدمحسن فیض کاشانی

دیدگاه‌های روایی، ادبی و اجتهادی

در تفاسیر روایی و اجتهادی، اگرچه اصل بشریت پیامبر پذیرفته شده، تأکید اصلی بر نفی غلو، امکان اقتدا، اخلاق عملی و اخلاص است.

فضل بن حسن طبرسی در «مجمع‌البیان» بشریت پیامبر را ناظر به نفی غلو می‌داند. از نظر او، آیه در برابر کسانی است که پیامبر را به مرتبه الوهیت نزدیک می‌کردند یا برای او قدرت مستقل از خدا قائل بودند. بشریت پیامبر، در عین آنکه امکان اقتدا است؛ وحی امری اکتسابی نیست، بلکه به انتخاب و اعطای الهی بستگی دارد. طبرسی همچنین «اِلّا بشرٌ بعبادة ربه أحدا» را با پرهیز از ریا و شرک خفی پیوند می‌دهد و حدیث «أخوف ما أخاف علیکم الشرک الخفی» را نقل می‌کند که در آن شرک خفی به ریا تفسیر شده است (مجمع‌البیان، ج۵، ص۴۱۵).

فیض کاشانی نیز در «تفسیر الصافی»، بشریت پیامبر را نشانه نزدیکی او به انسان‌ها و اشتراک در زندگی انسانی، درد، شادی، مسئولیت و صبر در برابر دشواری‌ها می‌داند. از امام رضا(ع) نیز نقل شده است که «لا یشرک بعبادة ربه أحدا» بر ترک ریا و اخلاص دلالت دارد. روایت دلالت دارد. بنابراین، بشریت پیامبر شرط امکان اطاعت و اقتدا به او است (تفسیر الصافی، ذیل آیه).

«امام درخشان»—با رویکردی فلسفی، اجتماعی، پیامبر را بشری تابع قوانین طبیعی، دارای نیازهای جسمانی و در معرض بیماری، گرسنگی، خستگی و رنج می‌داند. هدف از تبریح به بشریت، جلوگیری از افراط در درخواست‌های معجزه‌آسا و نسبت‌دادن قدرت مستقل فوق بشری به پیامبر است. امتیاز واقعی او «وحی» است، نه طبیعت جسمانی (امام درخشان، ج ۲). در «روان جوادیه» نیز بشریت پیامبر یک درس تربیتی برای امت است؛ زیرا نشان می‌دهد راه کمال از دل زندگی انسانی می‌گذرد. در این تفسیر، ریا مهم‌ترین مانع لقاءالله است و عبادتی که نیت خالص نداشته باشد، اگرچه در ظاهر کامل باشد، در باطن بی‌ارزش و آسیب‌زاست (روان جاوید، ذیل آیه).

اخلاص، شرک خفی و عمل صالح

وجه مشترک بخش بزرگی از تفاسیر عرفانی، روایی و اخلاقی آن است که عمل صالح تنها به صورت ظاهری عبادت وابسته نیست، بلکه کیفیت نیت و خلوص دل شرط اساسی آن است. میبدی عمل صالح را عملی می‌داند که «از خود و از خلق خالی باشد». روح‌البیان نیز تأکید می‌کند که عمل صالح، بریدن از دنیا و پیوستن به حق است و هر عملی که انسان را از توجه به خدا دور کند، حتی اگر در ظاهر عبادت باشد، صالح نیست. (کشف‌الاسرار، ذیل آیه؛ روح‌البیان، ج ۲، ص ۱۲۳).

در این میان، «شرک خفی» مهم‌ترین آفت دیندار ی معرفی شده است. حدیث نبوی «أخوف ما أخاف علیکم الشرک الخفی» و توضیح «الریاء» نشان می‌دهد که خطر اصلی همیشه شرک آشکار نیست؛ گاه توجه اندک انسان به غیر خدا در متن عبادت، آن را از حقیقت توحیدی تهی می‌کند (مجمع‌البیان، ج ۵؛ تفسیر صافی). از همین رو، اخلاص روح عبادت است. «کشف‌الاسرار» عبادت بی‌اخلاص را همچون بدن بی‌جان می‌داند و «روح‌البیان» تأکید می‌کند اگر عبادت به غیر خدا آلوده شود، دیگر عمل صالح نیست.

نتیجه‌گیری

مطالعه تطبیقی نشان می‌دهد میان دیدگاه‌های عرفانی، روایی و اخلاقی درباره بشریت پیامبر، اختلاف بنیادی وجود ندارد؛ تفاوت بیشتر در زبان تفسیر و زاویه تأمل است. همه این تفاسیر برآنند که پیامبر(ص) از حیث ظاهر و زندگی انسانی با مردم مشترک است، اما به‌واسطه وحی و رسالت از آنان ممتاز می‌شود. عرفا این تمایز را با مفاهیمی چون «مرآة الحق»، «مظهر اسماء الهی» و «مظهر وحدت» بیان می‌کنند.

اعلام بشریت نیز در هر دو رویکرد، کارکردی اساسی دارد: در تفاسیر روایی و کلامی، برای نفی غلو و اصلاح نگاه مردم و در تفاسیر عرفانی، برای آنکه حقیقت ربانی پیامبر در پس صورت بشری قابل فهم شود. بنابراین، بشریت پیامبر نه مانع عظمت او، بلکه شرط الگو بودن او برای انسان‌هاست.

«عمل صالح» نیز سه لایه دارد: اول، لایه فقهی ـ اخلاقی، یعنی انجام واجبات و ترک محرمات همراه با نیت پاک؛ دوم، لایه تربیتی ـ معنوی، یعنی رهایی از خودبینی و نزدیک‌شدن به خدا؛ و سوم، لایه عرفانی، یعنی بریدن دل از ماسوی‌الله، و محو خود در اراده حق و انجام عمل بدون دیدن خویشتن.

در نهایت، «شرک خفی» تهدید مشترک همه این دیدگاه‌ها و «لقاءالله» غایت مشترک سلوک، عبادت و معرفت است. عارفان لقاءالله را مشاهده قلبی و حضور باطنی حق می‌دانند و مفسران روایی بیشتر آن را امید به رحمت و سعادت ابدی تفسیر می‌کنند؛ اما هر دو گروه در یک اصل مشترک‌اند: لقاءالله بدون اخلاص و باکی نیت تحقق نمی‌یابد.

براین اساس، مقاله به این نتیجه می‌رسد که بشریت پیامبر(ص) نه نشانه‌ای از کاستی، بلکه شرط الگو بودن اوست؛ امتیاز او در وحی است؛ اعلام بشریت وسیله‌ای برای نفی غلو و اصلاح نگاه مردم است؛ عمل صالح بدون اخلاص ارزش ندارد؛ شرک خفی، ریا، عجب و خودبینی بزرگ‌ترین آفات عبادت‌اند؛ و لقاءالله غایت نیت اخلاص و متقی است. از این منظر، آیه پایانی سوره کهف را می‌توان «مانیفست جامع سلوک اسلامی» دانست؛ زیرا در آن، توامع پیامبر، حقیقت وحی، دعوت به عمل صالح و شرک خفی، همگی در یک جمله بسیار کوتاه قرار گرفته‌اند و همه دیدگاه‌های عرفانی، روایی، ادبی و اخلاقی در نهایت به یک حقیقت بازمی‌گردند: عبودیت خالص و توحید عملی.

منابع:

- روزبهان بقلی، عرایس البیان
- ابوالقاسم قشیری، لطائف الاشارات
- ابوالفضل رشیدالدین میبدی، کشف‌الاسرار و عدة‌الابرار
- اسماعیل حقی البروسوی، روح‌البیان، ج۲
- فضل بن حسن طبرسی، مجمع‌البیان، ج۵، ص۴۱۵
- محمدمحسن فیض کاشانی، تفسیر الصافی
- سید محمد حسینی همدانی، انوار درخشان، ج ۳
- میرزا محمد تقی تهرانی، روان جاوید، ذیل آیه پایانی سوره کهف

از تحقیق تا تأویل

نگاهی به تعدادی از کتاب‌های عربی درباره شخصیت و سیره پیامبر اکرم(ص)

در آستانه زادروز نبی اکرم صلی الله علیه وسلم، بازنگری در آن‌چه در سالیان اخیر به زبان عربی درباره شخصیت، سیره، شمائل و اخلاق ایشان نگاشته شده، وظیفه‌ای است فراتر از یک کار کتاب‌شناختی صرف. پژوهش‌های عربی درباره سیره نبوی، همچنان بخش عمده‌ای از تولید علمی جهان اسلام در این حوزه را رقم می‌زند؛ سنتی پژوهشی که از تحقیق و تحشیه بر متون کلاسیک آغاز می‌شود، به بازخوانی‌های تأملی و تربیتی معاصر می‌رسد و در موسوعه‌های حدیثی و فقهی چندجلدی به اوج می‌رسد. آن‌چه در این گزارش گرد آمده، طیفی گسترده از تک‌نگاری‌های تحلیلی، موسوعه‌های حدیثی، شروح شمائل، و آثار فقهی-استنباطی را در بر می‌گیرد که هریک، با منهجی متفاوت، به تعدی از ابعاد انسانی، اخلاقی، حکمی یا تاریخی شخصیت پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم پرداخته‌اند؛ تنوعی که گواه زنده بودن این سنّت پژوهشی و ناتمام بودن طرح‌واره شناخت سیره نبوی نزد اهل علم است.

با این همه، پژوهشگر فارسی‌زبان، به‌رغم بهره‌مندی از سنّتی غنی در حوزه سیره‌نگاری فارسی، از دسترسی به این حجم گسترده از تولیدات عربی، عمدتاً به سبب فاصله زبانی، محروم مانده است؛ محرومیتی که ریشه در غفلت از منابع در دست‌رس دارد و بیش از هر چیز از فقدان پیوندی میان دو سنّت زبانی علمی حکایت می‌کند. آشنایی با این تراث، ضرورتی چند لایه دارد: (۱) آگاهی از منهج‌های متنوعی که معاصران عرب برای بازخوانی سیره به‌کار برده‌اند و میان تاریخ‌نگاری کلاسیک، تأمل معنوی، تحلیل تربیتی و استنباط فقهی در نوسان‌اند؛ (۲) فراهم‌آوردن بستری برای تعامل علمی میان سنّت سیره‌پژوهی ایرانی-شیعی و سنّت عربی-اهل‌سنّتی؛ این تعامل در بسیاری از موارد-چنان‌که در اثر سیدأحمد احمدعلی درباره احادیث مشترک شمائل میان سنّت و امامیه می‌بینیم-هم‌کنون در پژوهش‌های عربی آغاز شده است؛ (۳) بازشناسی زاویه‌های متمایزی همچون دلائل‌النبوة، شمائل‌نگاری و فقه‌المغازی که در سنّت تألیفی فارسی کمتر-به‌طور مستقل بازنمایی شده‌اند و شناخت آن‌ها می‌تواند ابعاد جدیدی برای پژوهش در باب سیره و سنّت پیامبر اکرم(ص) بسازد.

تک‌نگاری‌های موضوعی و تحلیلی درباره سیره نبوی

الأبعاد الإنسانیة والحضاریة فی شخصیة النبی: تألیف علی محمّد محمّد الصّلابی: انتشارات دار الأجالة. این اثر تلاشی اصیل برای بازخوانی سیره نبوی است که روایتی صرفاً تاریخی از آن به دست نمی‌دهد؛ الصّلابی سیره نبی را «الگوواره انسانی جامع» می‌داند که ابعاد اخلاقی-اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شخصیت تربیتی-معنوی، یعنی رهایی از خودبینی و نزدیک‌شدن به خدا؛ و سوم، لایه عرفانی، یعنی بریدن دل از ماسوی‌الله، و محو خود در اراده حق و انجام عمل بدون دیدن خویشتن.

در نهایت، «شرک خفی» تهدید مشترک همه این دیدگاه‌ها و «لقاءالله» غایت مشترک سلوک، عبادت و معرفت است. عارفان لقاءالله را مشاهده قلبی و حضور باطنی حق می‌دانند و مفسران روایی بیشتر آن را امید به رحمت و سعادت ابدی تفسیر می‌کنند؛ اما هر دو گروه در یک اصل مشترک‌اند: لقاءالله بدون اخلاص و باکی نیت تحقق نمی‌یابد.

براین اساس، مقاله به این نتیجه می‌رسد که بشریت پیامبر(ص) نه نشانه‌ای از کاستی، بلکه شرط الگو بودن اوست؛ امتیاز او در وحی است؛ اعلام بشریت وسیله‌ای برای نفی غلو و اصلاح نگاه مردم است؛ عمل صالح بدون اخلاص ارزش ندارد؛ شرک خفی، ریا، عجب و خودبینی بزرگ‌ترین آفات عبادت‌اند؛ و لقاءالله غایت نیت اخلاص و متقی است. از این منظر، آیه پایانی سوره کهف را می‌توان «مانیفست جامع سلوک اسلامی» دانست؛ زیرا در آن، توامع پیامبر، حقیقت وحی، دعوت به عمل صالح و شرک خفی، همگی در یک جمله بسیار کوتاه قرار گرفته‌اند و همه دیدگاه‌های عرفانی، روایی، ادبی و اخلاقی در نهایت به یک حقیقت بازمی‌گردند: عبودیت خالص و توحید عملی.

بازخوانی معاصرانه متون مرتبط با سیره

تقریب السیرة النبویة واستنباط ما فیها من العبر والدروس: تألیف احمد بن ناصر الطیّار: انتشارات مکتبة دارالحجاز. این کتاب بازخوانی و بازسازی معاصرانه از «البدایة والنهایة» ابن کثیر است؛ نویسنده معتقد است «سیره ابن‌کثیر، نگارنده مستقلی ندارد و چندمؤلفه‌ای و گسترده‌ی ابواب، آن را برای انسان امروزی که مهارت بهره‌گیری از موسوعه‌ها را نیامخوخته است، ناکارآمد می‌سازد.» در سیره ابن‌کثیر یک واقعه با اسانید و روایت‌های متعدد بیان شده است که تعدد در اسناد و تکثّر در نقل، آن را برای قدر غیرمتخصص در سیره، دشوار می‌سازد. همچنین، چون متنی مرجع بوده است، روایت را به تفصیل یا جزئیات ذکر می‌کند؛ تفصیلی که برای پژوهش به‌کار می‌آید؛ اما مسیر مراجعه به آن را برای مخاطب غیرحرفه‌ای مسدود می‌سازد. به همین سبب، سیره ابن‌کثیر را مختصر ساخته و در مواردی که ضرورت می‌دیده به سایر کتاب‌های مرتبط با سیره مراجعه کرده است.

موسوعة محمد رسول الله صلی الله علیه وسلّم الوقفیة: تألیف احمد بن عثمان المزید (استاد مطالعات اسلامی در دانشگاه ملک سعود) است که در شش مجلد توسط دار الوطن للنشر در ریاض منتشر شده (طبع اول، ۱۴۳۸ق/۲۰۱۷م). این مجموعه نخستین موسوعه‌ای که شش دانش گوناگون از دانش‌های سیره نبوی را در قالب تلخیص هشت اثر برگزیده از میراث علمای سلف گرد آورده است. روش مؤلف اختصار، حذف روایات ضعیف و مادون آن، حذف استطرادات، و حفظ عبارت و ترتیب اصل مصنّف بوده تا سیره نبوی برای آموزش و افتدا در عقیده و عبادت و معاملات و اخلاق در دسترس خواننده قرار گیرد. ساختار کلی موسوعه تبیین است: تخست تلخیص «دلائل النبوة» ابونعیم اصفهانی (متوفای ۴۳۰ق)، سپس تلخیص «السیرة النبویة» ابن هشام (متوفای ۲۱۸ق)، آنگاه تلخیص «غایة الشول فی خصائص الرسول» ابن الملقّن (متوفای ۸۰۴ق)، پس از آن تلخیص شمائل الترمذی (متوفای ۳۷۹ق)، و در ادامه کتاب‌های دلائل النبوة، شمائل و فضائل النبی (نگارنده کتاب) یا عنوان «محمد الله والحقوق والقیم والأخلاق وعلاج مشکلات العالم المعاصر» بدین ترتیب، موسوعه به‌طور همزمان دلائل نبوت را، سیره، خصائص، و شمائل پیامبر اکرم را در بر می‌گیرد.

کاشی پنلی نمایانگر مسجدالحرام شهر مکه، سفال با تزئینات نقاشی شده زیر لعاب شفاف، ساخت ازنقلر (ترکیه)، قرن ۱۸/ واقع در دیارثمان هنراسلامی موزه لوور

موسوعه‌های حدیثی و گردآوری‌های موضوع‌محور روایی

الجامع الیهی لدعوات النبی: تألیف علی الأندرسانی الخولزنی: انتشارات دار الکتب العلمیة. این کتاب که برای دوازده جلدی است که به قلم ۳۱ پژوهشگر و صاحب‌نظر اخلاق اسلامی، زیر نظارت شیخ بن عبدالله بن حُمَید، تألیف و توسط دار الوسیله للنشر-التوزیع در جده به چاپ رسیده، محتوای جلد نخست شامل مقدّمات درباره زندگی ابتلا و نفس انسانی و مفهوم و مجالات و حکمت ابتلاست، و در ادامه، جلدهای دوم تا هشتم به بیان دویست خُلق نیکو و جلدهای نهم تا یازدهم به صد و شصت وبک خُلق ناپسند اختصاص یافته، بدین‌سان که براساس شریف عبدالمنعم بن عبدالعزیز الصدّیق و زیر نظارت دکتر محمود سعید ممدوح توسط دار السلام در قاهره منتشر شده است. مجموعه‌ی چندجلدی از آثار حدیثی، فقهی و اعتقادی این محدّث مغربی است که یکی از عناوین دربرگرفته‌شده در آن «فضائل النبی» است؛ محدوده‌ی خاصی از دانش حدیث که به دکترین احادیث ناظر به برتری، مکانت و مناقب پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلّم بر سایر انبیا و مخلوقات اختصاص دارد.

موسوعة حدیث النبی صلی الله علیه وسلّم الصحیحة: دکرآوری و تنظیم محمد احمد زغدان است که توسط دار عبّاد الرحمن و دار البشیر منتشر شده است. این اثر، همان گونه که عنوان فرعی آن نیز بیان می‌کند، موسوعه‌ای مشتمل بر ۶۲۹ معجزه صحیح منسوب به پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلّم است، که هم معجزات دوران حیات و هم آنچه پس از وفات ایشان و علاج مشکلات العالم المعاصر» بدین ترتیب، موسوعه به‌طور همزمان دلائل نبوت را، سیره، خصائص، و شمائل پیامبر اکرم را در بر می‌گیرد.

موسوعة نضرة النعیم فی مکارم أخلاق الرسول الکریم صلی الله علیه وسلّم: اثری که توسط جمعی از پژوهشگران به رهبری صالح بن حمید العزیز الغفری است که به‌عنوان اصدار صدوندوچهارم مجله «الوعی الإسلامی» توسط وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامیة کویت منتشر شده (۱۴۴۴ق/۲۰۲۳م). این جزء بخشی از مجموعه گسترده‌ی «رسول الله وخاتم النبیین» از همین مؤلف است. محتوای کتاب حول اوصاف خلقی و خُلقی پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلّم سامان یافته: هیأت ظاهری (قامت، چهره، موی سر و محاسن)، سیمای عمومی و وقار، و در کنار آن، صفات باطنی ایشان همچون کرم، حیا، شجاعت، رحمت و تواضع، به‌همراه سیره عملی ایشان در رفتارهای روزمره از قبیل نشستن و برخاستن، پوشش، خوراک، خواب، تبسم و سخن‌گفتن؛ رهیافت مؤلف استناد به احادیث صحیح و توصیفات صحیحه است که به‌شکلی موضوع‌بندی‌شده و آموزشی، متناسب با مخاطب عمومی مجله، عرضه شده تا شناخت جامعی از هیئت و شخصیت نبوی رسول اکرم فراهم آورد.

الأنوار فی شمائل النبی المختار: تألیف مجیی‌السنّة ابومحمد حسین بن مسعود البغوی (متوفای ۵۱۶ق)، اثری دوجلدی که با تحقیق علامه شیخ ابراهیم الیعقوبی و مقدمه محمد الیعقوبی توسط دار المکتبی در دمشق به چاپ رسیده (طبع اول، ۱۴۱۶ق/۱۹۹۵م). این کتاب که به‌صراحت در ذیل عنوان «شمائل» جای می‌گیرد؛ زنده‌ای از آن‌چه در کتب شمائل آمده را بدون تطویل گردآورده و بیش‌تر آن را با اسانید متصل به مؤلف روایت کرده است: کتاب مشتمل بر ۱۲۵۷ حدیث نبوی است که در صد و دو باب سامان یافته، و محقق در تعلیقات خویش احادیث را از مصادر موثّق تخریج و مشکل آن‌ها را ضبط کرده، آیات قرآنی واردشده در ضمن احادیث را ذکر کرده، تعلیقی کوتاه برای افاده لمحه‌ای از موضوع و فواید علمی مستنبط از هر باب افزوده، و واژه‌های دشوار را نیز شرح داده است.

کتاب الأربعین فی شمائل النبی الأمین صلی الله علیه وسلم: گردآوری فلاح بن صالح بن مشلح الدّجانی است. اثری کوتاه که با حدیث ابوهریره روایت مسلم درباره شدت محبت برخی از امت آینده به پیامبر آغاز می‌شود. وجه تمایز این اثر از سایر آثار شمائل، ساختار آن بر پایه عدد چهل است؛ قالبی شناخته‌شده در سنّت حدیثی «اربعینیّات» که معمولاً برای تسهیل حفظ و ترویج موضوعی خاص در میان عموم مردم به‌کار می‌رود. مؤلف چهل حدیث را که به‌طور خاص به شمائل نبوی دلالت دارند گزینش کرده، بی‌آنکه در پی استیعاب کامل ابواب شمائل—آن‌گونه که ترمذی یا بغوی کرده‌اند—برآید؛ از این رو، اثرش ماهیتی گزینشی و ترویجی-تبلیغی دارد، و تصنیف جامع یا شرحی تحقیقی نیست، و برای مخاطب عمومی و به‌قصد سهولت حفظ و اشاعه سامان یافته است.

المعسول فی شمائل الرسول صلی الله علیه وسلّم: اثر استاد دکتر حسن بن عبد الحمید بخاری است که توسط مرکز احسان لدراسات السنة النبویه (جده) با همکاری دار اطلس الخضراء منتشر شده (طبع اول، ۱۴۲۲ق/۲۰۲۱م، ۹۱۳ صفحه) و هزینه نشر آن از محل وقف «حسان لإحیاء السنّة النبویه» تأمین شده است. وجه تمایز این اثر از دیگرآثار شمائل، نسبت آن با متن ترمذی است: شرحی کامل بر شمائل ترمذی نیست؛ بل شرح بر مختصر آن است—یعنی گزیده‌ای که پیش‌تر احمد الأشقر تُوسط آلبانی جدید شدن‌شاس و تهذیب‌کننده تراث حدیثی، برجسته در میان احادیث ترمذی برگزیده و به بوذ—بخاری در این شرح، به‌جای بسندگی به توضیح لغوی یا تخریج صرف، به تفصیل فقهی و استنباط فواید عملی از هر حدیث پرداخته و اقوال شارحان پیشین شمائل را نیز در ذیل هر باب گرد آورده، به‌گونه‌ای که اثر را از حد تحقیق متن فراتر برده و به شرحی تفصیلی-استنباطی بدل کرده است.

شمائل النبی صلی الله علیه وسلّم: تألیف امام حافظ ابوعیسی محمد بن عیسی ترمذی (متوفای ۲۷۹ق) است که با تحقیق و تخریج احادیث دکتر ماهر یاسین فحل و با نظارت و مراجعه بشّار عوّاد معروف توسط دار القلم در دمشق منتشر شده (طبع اول، ۱۴۴۵ق/۲۰۲۳م). این اثر یکی از کهن‌ترین و مشهورترین تصنیفات مستقل در باب شمائل نبوی است که ترمذی آن را در ۵۶ باب سامان داده و در آن نزدیک به ۴۰۰ حدیث با اندک تکرار، درباره هیئت ظاهری پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلّم—نظیر قامت، رنگ و صفت چهره، موی سر و محاسن—و نیز منشی ایشان در امور روزمره همچون پوشش، خوراک، خواب، راه‌رفتن، تبسم، سخن‌گفتن و رفتار با خانواده و اصحاب گردآورده است؛ روی‌کرد کتاب همان روش اهل حدیث با ذکر سند است، و به‌سبب حسن ترتیب و تبویب، مرجع پایه برای اغلب آثار متأخر شمائل به‌شمار می‌رود.

موسوعه‌های فقهی و استنباطی از سیره نبوی

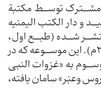

موسوعة غزوات النبی المصطفی صلی الله علیه وسلّم-دروس وعبر: تألیف امیر بن محمد المدری است که به‌صورت مشترک توسط مکتبة خالد بن الولید و دار الکتب الیمنیه در صنعا منتشر شده (طبع اول، ۱۴۳۷ق/۲۰۱۶م). این موسوعه که در سلسله‌ای موسوم به «غزوات النبی المصطفی، دروس وعبَر» سامان یافته، هر غزوه یا سریّه از غزوات پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلّم مانند بدر، احد، خندق، خیبر، حنین، و تبوک را، در جزوه‌ای مستقل روایت می‌کند و پس از بیان رویدادها، به استخراج درس‌ها و عبرت‌های اخلاقی، تربیتی، و راهبردی نهفته در هر واقعه می‌پردازد. از این‌رو محتوای کتاب در امتداد سیره نبوی و به‌طور خاص در حوزه «فقه المغازی/فقه الجهاد» جای می‌گیرد.

موسوعة فتاوی النبی صلی الله علیه وسلّم ولدلائها الصحیحة من السنّة الشریفة: که با شرحی موسوم به «المُتَفَق فی بیان فتاوی المصطفی صلی الله علیه وسلّم» همراه است. تألیف ابن خلیفة علیوی (از فارغ‌التحصیلان جامعة الأزهر الشریف) است که در دو جلد توسط دار الکتب العلمیه در بیروت به چاپ رسیده (طبع اول، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م).

مؤلف در این اثر فتاوی را که خود پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلّم صادر فرموده از مصادر اصلی اسلام و اصول دین گرد آورده و خود را به احادیث صحیح یا حسن یا قوی صالح برای استناد در افتا محدود کرده است. این موسوعه در دو جلد توسط ابن خلیفة علیوی گردآوری و توسط دار الکتب العلمیه در بیروت منتشر شده (طبع اول، ۱۴۱۲ق/۱۹۹۲م)، و مؤلف در سرتاسر آن فتاوای صادرشده از خود پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلّم را—با اتکا بر احادیث صحیح، حسن، یا قوی صالح برای افتا—از اُمّهات کتب اسلامی و اصول دین استخراج کرده و به‌ترتیب ابواب فقهی سامان داده است: جلد نخست ابواب ایمان و اسلام، طهارت، صلاة، جنائز، زکات و زکاة، صوم، و صیام را در بر می‌گیرد، و ادامه ابواب فقهی—که عمدتاً مرتبط با فقه الاجتماع است—در جلد دوم پی گرفته می‌شود.

إمداد القادة فی سیرة النبی الهدایة: تألیف محمد امداد حسین بیرزاده و ترجمه ابراهیم محمّد ابراهیم الشّبّاک: انتشارات دارالفلتح (۲۰۲۵م). شاید مهم‌ترین اثر پژوهشی‌ای باشد که در دو سال اخیر درباره سیره پیامبر و به‌هدف کاربردی‌سازی سیره به‌چاپ رسیده است. اثر تلاش دارد تا ابوده بوده که ابراهیم الشّبّاک آن را به عربی بازگردانده است. نوسنده ۳۳ ویژگی از ویژگی‌های مرتبط با رهبری و سرپرستی را در سیره نبی اصطیاد کرده و اهمیت این ویژگی‌ها در رهبری موفّق و کارآمد را آشکار ساخته است. در واقع می‌توان مدّعی شد که اثری در حوزه فضیلت‌های اجتماعی است و نوعی اخلاق کاربردی فضیلت به حساب می‌آید و نشان می‌دهد که فضیلت‌های انسانی چگونه در حوزه اجتماع و سیاست کاربردی می‌شوند و مسیر رهبری را دگرگون می‌سازند.

پژوهشی اختصاصی درباره حضرت ابوطالب و نسبت او با پیامبر

أسنی المطالب فی ضعف رواة تکفیر أبی طالب: تألیف حیدر الهالکی: انتشارات عتبه علویه (۱۴۴۶ق). این کتاب از جدیدترین کارهای پژوهشی است که پیوندهای ایمانی و قومی بین پیامبر و ابوطالب را برمی‌رسد و خاستگاه حدیثی اتّهام کفر به ابوطالب را تحلیل می‌کند تا نشان دهد بدون اکثر اسنادهای روایی دلالت کننده بر کفر او، به اثبات برسانند. اهمیت آن را باید در نسبت ایمانی بین ابوطالب و پیامبر جست‌وجو کرد که با ارائه تصویری روشن و مستند به متون روایی، از مناسبت‌های عملی حاکم بین ایشان، تصویری پیراسته‌شده ارائه می‌دهد.

موسوعه‌ها و متون مرجع درباره ش